

SMUTNÉ POČTENÍ – OBRAZ ŽIDA V MORAVSKÉM FOLKLORU¹

Lucie Uhlíková

Psychologie považuje smích a pláč za průvodní jevy základních lidských emocí – **smích** je projevem veselí, radosti, nadšení apod.,² **pláč** výrazem především smutku; plakat lze také kvůli bolesti, pocitům vzteku, beznaděje, ale i silné radosti.³ Téma tohoto kolokvia mne inspirovalo k zamyšlení se nad jinou dimenzí obou termínů: Ne každý smích totiž musí být veselý a ne každý pláč smutný. Obojí se pokusím ukázat na obrazu žida v moravském folkloru, konkrétně v lidové písni a v drobných slovesných folklorních útvarech.

Výzkum etnických stereotypů⁴ a obrazů⁵ v lidové kultuře patří do okruhu interdisciplinárního bádání o kulturních stereotypech, konkrétně do studia tzv. kulturních vzorců. Stereotypy i komplexnější obrazy (images) jsou osobitými projekcemi zkušenosti, které tvoří součást sociální paměti (srov. Uhlíková 2005). Ve folkloru vystupují v rámci opozice „náš – cizí“ a jsou významným etnoidentifikačním faktorem.

1) Studie je výstupem výzkumného záměru Etnologického ústavu AV ČR, v.v.i., AV0Z90580513.

2) Srov. <http://cs.wikipedia.org/wiki/Sm%C3%ADch>.

3) Srov. <http://cs.wikipedia.org/wiki/Pl%C3%A1%C4%8D>.

4) Stereotypy – nezbytná a běžná schémata sloužící ke zpracování sociálních informací o skupinách lidí. Jde o představy, které mají lidé sami o sobě i o příslušnicích odlišných skupin. Stereotypem může být každý soud nebo zobrazení skutečnosti, ale nejčastěji vystupuje ve spojení s obrazem vnější skupiny (jiní, cizí, druzí – the others) nebo s obrazem skupiny vnitřní (vlastní, tedy my), která se od vnější skupiny odlišuje. Podle druhu odlišnosti rozlišujeme stereotypy rasové, etnické či národní, náboženské, pohlavní (gender) či věkové (generační) ad.

5) Termín obraz (imagotyp, image) je nadřazen pojmu stereotyp, označuje pohled mnohem komplexnější. Může v sobě zahrnovat několik stereotypů, navíc v několika historických vrstvách, a další atributy, které nelze zahrnout do kategorie stereotyp. Obraz není nikdy reálným zobrazením skutečnosti ani není nikdy úplný, jen mozaikovitý.

Folkloristická studia sociální paměti umožnila rozkrytí různých historických vrstev konkrétních mentálních obrazů a ukázala selektivnost uchovávání jednotlivých znaků⁶ – některé elementy jsou totiž uchovávány celá staletí, jiné jsou obsaženy jen okrajově, nebo zcela chybí. Některé obrazy či jejich konkrétní vrstvy jsou vázány na malé teritorium, jiné vykazují široké areálové souvislosti, např. středo-evropské či celoevropské. Důležitá je také žánrová determinovanost – jednotlivé folklorní druhy a žánry jsou odlišné kvantitou i kvalitou konkrétních syžetů nebo motivů, zakotvením v historické realitě, stupněm stereotypizace obrazů a setrvačností reflektovaných postojů. Specifickou vlastností některých folklorních druhů a žánrů je dlouhodobé statické uchovávání obrazů. Patří k nim i lidové písně, které reflektují obrazy „jiných“ v několika sémantických vrstvách.

Při analyzování jednotlivých složek obrazu žida jsem se zabývala především moravskou lidovou písní, opírala jsem se ale i o rčení, pořekadla, přísloví, která jsou s písňovými texty úzce svázána a často se v nich objevují jako syžety, motivy či ustálená slovní spojení. Tyto folklorní texty dovolují – bez ohledu na umělecký jazyk, metaforičnost a symboliku – při analýze dostatečně velkého vzorku zjistit, jakým způsobem byl vnímán vzhled židů, jejich chování, mluva, odlišná konfese či způsob obživy nebo jaké byly vzájemné vztahy mezi majoritní společností a touto minoritou. Jsou totiž nejen pramenem historickým, ale také psychologickým a sociologickým. A právě zde se dostáváme k aspektu smíchu, ovšem ve formě výsměchu, posměchu, který se line folklorními texty jako dlouhá červená nit.

Jak ukazuje etymologický slovník, již samotné výrazy žid, židák jsou v češtině slova citově negativně zbarvená, někdy přímo jako nadávky: *Ty jsi (ale) žid* nebo *Ty žide*. Rčení *Nedělej ze sebe žida* pak vychází z představy židovského skrblictví, šetrnosti. Součástí obrazu jiných jsou

6) Textovou analýzu jsem založila na korpusu přibližně 500 písní, které byly vyexcerpovány jednak ze sbírkových fondů Etnologického ústavu AV ČR v Brně a v Praze (celkem bylo prohlédnuto přes sedmdesát tisíc záznamů), jednak z tištěných pramenů, především ze sbírek lidových písní (což činí další tisíce zápisů).

na prvním místě často atributy zdůrazňující tělesnou či jinou vzhledovou odlišnost. Akcentují je výtvarné karikatury, které jsou vlastně přímou vizualizací stereotypu. Při jejich porovnávání vystupují vzhledem k židům do popředí dva znaky – ošklivost a velký nos (srov. české *dělat na žida ohnutý nos*, tj. mačkat si špičku nosu dolů, aby se nos ohnul tak, jako ho mívají zahnutý někteří židé). Poněkud odlišný obraz nabízí moravská lidová píseň, která je ovšem např. v porovnání s polským materiálem při popisu vzhledu židovské minority značně skoupá. Žid i židovka jsou nejčastěji označováni jako zrzaví (*pro pět židů zezavejch* – výraz údivu, *zrzavý jako Ezau*). Žid je téměř vždy bradatý, což zachycují také rčení *chodí jak žid* (neoholený), *zarostlý jak žid*, hojně je jeho přirovnávání ke kozlovi, na základě modelu opozice „svůj – cizí“ je žid považován za osobu nečistou: *smrdí jak žid* (protivně, nebo po česneku), *vyhýbá se mu jak žid vodě* (horlivě). Není ovšem vyloučeno, že folklorní text někdy odráží reálné skutečnosti dané odlišnými stravovacími a hygienickými návyky.

Také jazyk židovské minority byl vnímán jako nesrozumitelný nebo směšný a v lidových písních je reflektován ve zvukové podobě. Tzv. kvazi jidiš text má nejčastěji podobu refrénu⁷ a vedle zkomolených slov připomínal i charakteristický způsob vzdychání, který je neodmyslitelnou součástí verbálního projevu židů (tzv. vajkání; od citoslovce aj, vaj). Aspekt směšnosti židovské mluvy vycházel také z přítomnosti tzv. aspirace – příděchu, šumu vznikajícího v závěru artikulace některých závěrových hlásek (th, dh). Můžeme se s ním setkat např. u germánských jazyků, kam řadíme i jidiš, v minulosti jazyk většiny aškenázské populace Evropy.

Oba zmíněné jazykové jevy ve folklorních textech pravidelně doprovázejí židovský nářek – tedy již zmíněný pláč neprovázející skutečný smutek. Jde vlastně o jakési hrané zoufání, ronění krokodýlích slz židovských podomních obchodníků, nabízejících své zboží a smlouvajících ceny s poukazováním na špatný obchod a malý zisk.

7) Refrén je v moravské lidové písni poměrně řídkým jevem.

1. *Tšeba mám na zádech huzel,
pšece bych thancoval,
kholem poskhakhoval,
jakho khozel.
Aj vaj, aj vaj, jech bin lustig,
aj vaj, aj vaj, aj vaj beider musik,
aj vaj, aj vaj, aj vaj, hep, hep, hep, hep.
Na kšefty, na čachr je špatný čas.*

2. *Mám thady překrásný obchod:
thaniško, phantličko,
sukhničko, sševičcho,
ze staré phaničky khacabajkhu!
Aj vaj, aj vaj, jech bin lustig,
aj vaj, aj vaj, aj vaj beider musik,
aj vaj, aj vaj, aj vaj, hep, hep, hep, hep.
Na kšefty, na čachr je špatný čas.*

(EÚ AV ČR Brno, A 844/83, Příbram)

I tento nevinný jazykový rys posloužil v minulosti k antisemitským výpadům českých nacionalistů. Patřil k nim i Jan Neruda, který ve svém výrazně protizidovském traktátu „*Pro strach židovský*“ z roku 1870 mj. napsal: „Jazyka svého národního nezná, ale jazyky naše mluví a píše pořád co cizí, kterým se nedávno a to dost špatně naučil. ‘Po židovsku’ mluvit, výraz ten znají ve všech jazycích a všude přibírají jazykovou tu zvláštnost do svého písemnictví co působivý moment nižší komiky. Německá literatura má několikavazkové spisy, naplněné samými ‘židovskými deklamacemi’, naše literatura je chudá a dobrácká jako náš národ, obmezuje se v komice té na jedinou národní a její refrain: ‘Já vám budu phovím, budethe se dhivím’ atd.“ (Neruda 1935, s. 19–20). Vedle politického smýšlení je tak výše uvedený citát dokladem toho, jak špatně znal Neruda český folklor. Třetím rysem, charakterizujícím mluvu židovské menšiny, jsou chyby v české gramatice a vkládání slov z jidiš do českého textu. Je stejně jako první dva aspekty pocíťováno jako směšné.

*Janku pure biste
teče voda čiste
a dneska je celý den
naše masophyste.*

(EÚ AV ČR Brno, A 900/52, Žďár nad Sázavou)

Vnímání údajné hlučnosti mluvení, ale také vystupování příslušníků židovské minority odráží řada idiomů, které můžeme někdy zařadit přímo do kategorie jazykových stereotypů: *jste jak židé* (hlučíte), *hádat se jak židi* (hlučně), *křiku jak v židovně, je to tam jak v židovské škole* (stejně tak v němčině – *da ist ein Lärm wie in der Judenschule, hier geht es zu wie in einer Judenschule*), *dotěrný jako žid, cpe se jak žid na palírnu* (drze, dotěrně – přirovnání reaguje na skutečnost, že řadu palíren měli v pronájmu a později i ve vlastnictví židé), dále jako *drží se ho jako žid, cpe se jak žid do lavice, prská jako žid* (hněvivě), *židovskou spustit* (nadávat) *dělat ze sebe žida* (skbrlit).

Významnou kategorií při rozlišování „svůj“ a „cizí“ je v lidové kultuře konfese. Odlišné náboženské vyznání je jedním ze základních atributů obrazu žida nejen v moravském folkloru, ale v evropské kultuře vůbec. V moravském folkloru jde o texty negativně zabarvené s převládajícím motivem křesťanského posměchu, někdy hraničícím až s pohrdáním (např. často zmiňované židovské očekávání mesiáše, který už dávno přišel). Jeho výrazem je rovněž řada rčení – *čeká ho, jako židé mesiáše* (dlouho a dychtivě), *chodí jako žid se zlatým teletem* (lakomec), *uctil ho jak žida jelitem* (velmi špatně), *tlačí se jako žid ke kropence* (uhýbá tomu, snaží se tomu uniknout), *váže to jak žid desatero* (nešikovně), *až přijde žid z pouti* (nikdy), *zachovává, jak žid víru* (nedrží daný slib, nespolehlivá osoba). Poslední rčení, přisuzující židovskému obyvatelstvu – dosti paradoxně – slabé lpění na víře, vychází z faktu, že se jich mnoho nechalo pro nesnesitelné životní podmínky pokřtít. Křesťanská majorita ovšem tento fakt nebyla ochotná akceptovat, jak ukazuje jiné rčení *se křtěným židem zase jen do vody*. Zesměšňování konfese židovské minority je poměrně častým rysem folklorních textů:

*Žedovko, pod' na ves!
Nepहुdu, mhám šhábés,
mhusím se khlaněti
zlatnému theleti.*

(Vyhlídál 1908, s. 69, Haná)

Folklorní texty také přímo karikují judaismus, a to jak některé náboženské příkazy, např. svěcení šabatu nebo zákaz požívání vepřového masa, tak náboženské úkony a judaistickou ceremonii. Přitom jsou využívány stejné motivy jako při parodování křesťanských bohoslužeb či modliteb. *Parodia sacra* byla rozšířena už od středověku jako součást tzv. kultury smíchu. Vycházela z parodování jednotlivých výrazů, obrátů či rytmičských schémat a melodie. Stejně formální i obsahové postupy nacházíme při vysmívání se židovské víře. Posměšné texty navíc využívají křesťanskou terminologii a v hudební stránce responsoriální způsob přednesu – střídání sóla a sboru, tak jak je známe z křesťanských bohoslužeb.

V lidovém podání je žid často nástrojem pekla, termíny žid a čert vystupují jako slova zástupná. Označení je také synonymem obchodníka, lichváře a hospodského, který je zodpovědný za chudobu českého venkovana. Od 40. let 19. století se na východní Moravě rozšířil alkoholismus do té míry, že se hovořilo o tzv. kořalečném moru. Ten byl příčinou zášti vůči židovským prodejcům lihovin. Vystupovali proti němu mnozí osvětoví pracovníci, mezi nimiž nechyběli ani kněží. Úsměvně dnes působí programové heslo, které v 70. letech 19. století prosazovali protialkoholní osvětáři, „Proti židovské kořalce – českým pivem!“

Podobně nabádá i následující písňový text:

1. *Píte, chlapci, pivo,
gořalka nezdravá,
utopila sa v ní
židovka zrzavá.*
2. *Píte, chlapci, pivo,
voda se nehodí,
voda sa nehodí,
žaba po ní chodí.*

(EÚ AV ČR Brno, A 814/43 Řetechov)

V rovině sociální vystupují výhrady vůči židům týkající se morálně-etických norem, známé rovněž z drobných folklorních útvarů: *horší jak žid* (lakomější), *spíš od žida na pobožných písničkách vyzpívá, než od něho něco dostane* (velmi lakomý člověk), *smrdět židem* (být lakomý, zistný), *židovskou zbraň vytasit* (úplatnost), *židův ranec a knězova duše přímo do pekla kluše* nebo *žid je žid, aby šidil lid*. Vzájemné postavení dlužník – věřitel, ekonomická zdatnost některých příslušníků židovské populace ve spojení s předsudky majority k odlišné etnické i konfesionální skupiny a s jasně patrným vnímáním „ciziho“ jako horšího, podřadnějšího vedly k zajímavému úkazu: Žid je na pomyslném sociálním žebříčku „poslední z posledních“, méně než člověk na straně jedné, ale pán, tedy příslušník ekonomicky nejsilnější vrstvy v lokálním i širším prostředí na straně druhé.

Toto protikladné postavení ovlivnilo chápání židů jako „nepravé“ vyšší vrstvy. Sedlácké vrstvy jej pak reflektovaly „židovským tancem“, rozšířeným v Německu (*Judentanz*), v Polsku, v českých zemích a na Slovensku. Všude patřil „k novější vrstvě napodobovacích figurálních tanců, jejichž důležitou složkou je komično“ a parodoval tance vyšších společenských vrstev (Krekovičová 1999, s. 58). Na Moravě patřil k mimořádně rozšířeným tancům. Jeho komično se však netýkalo pouze tanečních kroků (např. žduchání do sebe při pokloně zády k sobě), ale i textů, vysmívajících se údajným židovským panským manýrám.

Výsměch provázel také téma **milostného vztahu** mezi příslušníky odlišných konfesí. Nejpočetnější skupinu tvoří texty, které lze shrnout do kategorie žid – záletník. Jde z velké části o varianty dvou pololidových písní *Poslyšte mně, lidé, malou chvíli a Kampak kráčíš, Mojžíši*, kumulujícím jednotlivé aspekty heteroobrazu žida, konkrétně zdůrazňování obchodnického zaměstnání, které bylo nejčastější příležitostí ke kontaktu příslušníků obou konfesí, a zesměšňování jazyka židovského svůdce. Vedle kramářských textů nacházíme téma milostných svodů také v lidové písni, jejíž jazyk je někdy vysloveně přímočarý:

*Šelma, šelma, šelma žid,
chtěl Milušku ošidit.
Ona se mu nedala
a po hubě mu dala.*

(EÚ AV ČR Brno, A 689/15, Valchov)

Ve srovnání s početnou skupinou textů rozebírajících vztah žida a křesťanky je množství písní o vztahu křesťana a židovky pouze nepatrné. Důvody snad můžeme hledat v omezenějších možnostech společenského kontaktu židovských žen.

*Židověnko, pojď na huru,
budem měřat oves.
A já na huru nepujdu,
já mám dneska šábes.
Šábes musí na stranu,
vem košilku do zubů,
dělej na mě bububu,
já se tě bát nebudu.
Kdyby se tě všeci báli,
já se tě bát nebudu.*

(EÚ AV ČR Brno, A 204/23, Brno)

Osoby, které patří v té které kultuře do kategorie „jiní“, bývají častým terčem posměchu právě pro svou odlišnost. Smích v tomto případě na sebe bere roli obranné i kritické reakce společnosti, filozoficky vzato je transpozicí afektivního i morálního soudu,⁸ je trestem za „nespolečen-skost“⁹ (chování odporující normám určitého společenství) jiných. Smích však může mít někdy i hlubší smysl – v lidové kultuře je např. nejlepší ochranou před zlem. Ve stejné funkci, ovšem ve spojení s náboženským prožitkem, je smích důležitým prvkem středověké mentality – komické popisy d'ábla, parodování náboženských obřadů a modliteb jsou součástí známého „světa naruby“.

8) Srov. Teorie humoru Louise Cazamiana. In: Ševčík 2008, s. 59–76.

9) Srov. Bergson 1994 nebo Ševčík 2008.

Také motiv posměchu je výrazným atributem lidové kultury, velmi často se s ním setkáváme v písních, v drobných slovesných útvarech i v dětském folkloru. Vedle etnicky „jiných“ je zaměřen také proti „cizím“ uvnitř, v dětském folkloru pak proti čemukoliv. V tomto kontextu je někdy zcela zbytečné hledat vedlejší významy či stereotypy svázané s konkrétním nositelem. Jde často pouze o rým, nonsenová říkadla nebo o hry, které fungují shodně bez ohledu na variabilnost textu.

1. *Byli sobě tři židi.*
2. *Ten první byl Abraham.*
3. *Ten druhý byl Jakubík.*
4. *Ten třetí byl Izmaheľ.*
5. *Zašli si do Jericha.*
6. *Tam si dali štamprdel.*

(EÚ AV ČR Praha, Rkp. 88 – Pek A/ 508;
ze sbírky V. Bělíka z Rouchovan)

Na závěr dovoluťe vysvětlení názvu tohoto příspěvku: Před lety mne navštívil písničkář Vladimír Merta, který společně s hudebnicí Janou Levitovou pojal záměr připravit hudební projekt právě na základě lidových písní s židovskou tematikou. Po prostudování celého materiálu plného však rychle od plánu ustoupili a Vladimír mi vše vrátil se slovy: „To je ale smutné počtení...“

Literatura:

- Bachtin, Michail Michajlovič 1975: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha: Odeon.
- Bergson, Henri 1994: *Smích*. Praha: Naše vojsko.
- Krekovičová, Eva 1999: *Medzi toleranciou a bariérami*. Bratislava: Academic Electronic Press.
- Machek, Václav 1968: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
- Neruda, Jan 1935: *Pro strach židovský*. 2. vydání. Praha: Jaroslav Slavata.
- Ševčík, Miloš 2008: *Bergsonova koncepce komické představivosti a smíchu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta.
- Šimek, Rudolf (ed.) 1920–1921: *Zálesí. Vlastivědný sborníček pro mládež okresu humpoleckého*. Humpolec: Budeč.
- Toncrová, Marta – Uhlíková, Lucie (eds.) 2001: *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*. Brno: Etnologický ústav AV ČR.
- Uhlíková, Lucie 2003: *Obraz Žida v moravské lidové písni. Příspěvek ke studiu etnických stereotypů*. Rkp. disertační práce. Brno: Filozofická fakulta MU.
- Uhlíková, Lucie 2005: Kulturní stereotypy v etnologii a v dalších společenských vědách. In: Tyllner, Lubomír – Uherek, Zdeněk (eds.): *Kultura – společnost – tradice. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie I*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, s. 9–33.
- Vyhlídal, Jan 1908: *Malůvky z Hané*. Kroměříž: vl. nákladem.
- Zaorálek, Jaroslav 1963: *Lidová rčení*. Praha: Nakladatelství ČSAV.